

מבוא

דרך עץ החיים

בשם רחמן

בשם אשר לו הגדולה, ומרומם על כל ברכה ותלה. בשעה מעולה, ועונה מהוללה. ייד ושם ותלה, ודיצה וצלה. וחן וחסד וחמלה, ומילוי כל שאלה. **לחייב ולנענעל** "ז, ולבל הקלה הנקללה, זרע ישראל הטגולה.

בינו שרידי הזמן, מעשה ידי אמן, זה נטע נאמן, נגיד ארץ התימן. אשר ידו בקס"ת הדה, לכל אות ונקודה, בתכאל ופירושו צמודה, להבין סוד ולעדת. ואשר תיכון סדר תפילות, עם ברכות כללות, בדרך הקדמוניים סלולות, בקדש עשר מעלות.

הלא הוא סבא רמשפטים רבא

כבוד מורהנו ורבינו יהיא צאלח (מהרי"ז) זכרונו לחיי העולם הבא

על כן ראייתי לעורך לפניו, מבקשת דברים בקייזר אמרים, מה ראו על בכחה ומה הגיעו אליהם, בצווק העתים במשוך גלותם. כתובים על סדר דברי הימים, ערוכים למחלקות על ענפים אמורים.

והיה כאשר תדע, מה פועל ועשה אבי תועדה, בתימן לעצה אשר מבנים אבדה. בין תבין את אשר לפניו, והודעתם לבניך ولבני בניך, כי אז תשmach אתה וביתך **כל ימי חייך**.

א וכבר הארכו רבים וטובים בקורות אוטם הימים וקורות חמי תימן הנעים, בהקדמות ובמבואות שונות בكونטריסים ועל ספרים רבים, והריצה לידע עניינים אלו בהרחבה ידרוש אליהם. ולא העליתי כאן אלא בקייזר נמרץ, מפאת קוצר המצע והזמן. וב��BORI "מסכתא דמהרי"ז" (מס"ד) יוכני ה' להשלימו ולהדפיסו בקרוב, הרחבותי קצר יותר על הכתוב כאן, גם יש בו מן החדשושים אשר לא באו עדנה בדף"ס.

ענף א**סדר התפילהות הקדומות**

כל הברכות והתפילות, לא היה להם בתחילתה נוסח ידוע, אלא כל אחד היה מברך ומתפלל כפי צחותו והרגל לשונו, וכפי יכולתו הן רב הן מעט, אך כונת הכל אחת. ואין אדם משנה כוננת הברכה כלל, אלא רק יוסיף או יגרע בנוסח בלבד. כך היה תמיד, עד שגלו ישראל בימי סנהדריב ונבוכדנצר הרשע, ונשחעה שפותם ונבללו לשוניהם ונתחמעה צחותם בלשון הקודש, כאשר העיד הנביא (*נחמיה י"ג, כ"ד*) באמורו 'ובניהם חצי מדבר אשודדיות ולאינם מבירים לדבר יהודית'.

כאשר ראה עוזרא ובית דינו מצב זה, עמדו ותיקנו כלל הברכות והתפילות בנותה שללא ישנה לעולם, עליו אין להוטיפ וממנו אין לגרוע. בכך שהכל למדוה, ותהייה התפילה והברכות שבפי כל האנשים נוסח אחד שלא ישנה, למען יהיה שווים בה היודע ושאינו יודע. ובין שנוסח הברכות והתפילות כולם תקנת עוזרא ובית דינו, אשר אין ראוי להוטיפ עליו ולא לגרוע ממנו, לפי שהוא מיסודם של הנביאים, לפיקך תכילת adam לילכת בדרכם ולנהוג על פי קבלתם בלבها, ללא תוספת או מגראעת.^ב

ומיימות עוזרא ובית דינו ואילך, נוסח התפילהות והברכות של היהודי תימן, היה הולך ומשתלשל בידיים דור אחר דור רבות שנים, שגור היה בפיים על פה ואחז על לשונם. עליו שמרו כבכת עינם ובו דקדקו, ולא שינו את צורתו.

גם כאשר הגיעו אליהם סיורים הגאנונים כרבינו סעדיה גאון ורב עמרם זכרונם לברכה וחולתם, לא נטשו על פיהם את המוחזק בידיים מזה דוריהם. אמנים ביררו מותוכם כמה תוספות יקרות ומעוטרות, את הנראה לדעתם שאינו פוגם בנוסח שבידם.^ג

^ב מתחילה זו הענף עד כאן, מועתק מהקדמה בערבית שנמצאה בתכלאל קדום (לפניהם כחמש מאות ושלושים שנה בערך), אשר רווחה על ידי הראה"ג ז"ל בסידורו "תפלת כל פה" (נדפס בירושלים, ה'תרצ"ה) במקורה בערבית, והועתקה בשנית על ידי הרשי"ה ז"ל בהקדמת סידורו "ענף חיים" (נדפס בירושלים, ה'תש"ד) בתרגום ללשונו הקדוש. והבאהה כאן אף אנו, עם מעט שינוי לשון. ואננס יסוד דברים אלו הם מהרבב"ס בהלכות תפלה (פ"א ה"ג וה"ד). עיין הקדמה זו, מצאתי בעוד כמה תכאליל ישנים, בקצת שינוי לשון וביתר קיצור.

^ג שכן לא היו כתובים אז את סדרי התפילה, כאמור חכמי התלמוד (שבת דף קטו) ' כתובי ברכות כשורפי תורה' [וראה רשי' שם].

^ד ראה "סערת תימן" עמ' צ"ז-צ"ז.

אחר זמן, הופיעו אورو של מרנא ורבנה הרמב"ם ז"ל, אשר חיבוריו נתפשו ונפוץו בכל קצווי תבל. ובאשר הגיעו חיבוריו ממציירים אל עיר צנעא, ויקראו בו ויראו כי במוهو לא היה מן העולם, הלוות פסוקות בלשון צח וקצר כולל כל התורה, המצוות הנוהגות והבלתי נוהגות. תיכףomid בדקו בקונטרסיהם ממחמייהם, וראו כי דבריו באו בכוון בקונטרסיהם אל מה שביאר וזיקק. אז קבלו אותו עליהם לרבות ולשר ולקצין, לעשות בדבריו בכל עניינו, כמשה מפי הגבורה".

אף בנוסח התפילה והברכות קבלו אותם לעשות בדבריו, כי מצאים תואמים את נוסחתם. וזאת, באשר חקר גם הוא אחר הנוסחות והמנהגים הקדומים הנכוניים והעליה אותם על ספרו חיבור ה"יד בסדר התפילות שלו". ואף הוא מעיד ובא באזהרה, כי אין לשנות ולגרוע מנוסחתם של ראשונים".

גולת אבותינו

במאה וחמשים שנה קודם קודם הזמן בו נולד הדון ומארון של ישראל גאון עוזינו מהרי"ן ז"ל, התודעו חכמי תימן ז"ל לתורת הקבלה ופסק השולchan ערוך וסידורי הספרדים, ואותותיהם נכרים בעיליל אף בין דפי התכאליל שנעתקו באוטם הימים. מנהגים חדשים החלו לדוחק מנהגים קדמוניים, ונוסחות חדשות החלו לסתור את מקום היישות>.

ה כו כתוב ב" מגילת תימן" המיוחסת למהר"ץ, אשר [חלק ממנה] העלה הרשי"ה ז"ל בהקדמותו לש"ת "פעולת צדיק" (דפוס ראשון), עי"ש. ועי"ע להראח"ג ז"ל בתשובותיו "זכרון אי"ש" סימן לג' עמ' קס"ב-קס"ג.

ו מהרי"ץ בהקדמותו הראשונה לתוכלאל "עץ חיים" (ד"ה ובוזה). אמנם גם את דבריו העבירו תחת שבט הביקורת, ובמעטם החזיקו עדין בדברי הגאנונים נגד דבריו, כגון נוסח "תרומה הבדילנו" הנאמר בקיוש ליל הפסח והתוספת "אתה גאלת" הנאמרת לאחר מכן, כפי הנראה גם נוסחת ברכת "השכיבנו" ליל שבת [ראה בחיבורו מס"ד פ"א בהערה].

ז לדוגמא, ראה מה שכתב הרמב"ם גבי מנהג קראית ההלל (חנוכה פ"ג הי"ב-י"ד) זה"ל, מנהג קראית ההלל בימי חכמים הראשונים, כך היה. אחר שمبرך הגדול שמקרא את ההלל, מתחילה ואומר הלויה, וכל העם עוני הלויה, וכו', וכן על כל דבר. עד שנמצאו עוני בכל ההלל, הלויה, מאה ושלש ועשרים פעמים, סימן להם שנוטיו של אהרן, וכו'. הוא אומר ברוך הבא, וכל העם אומרים בשם ה'. וכו'. **זה הוא המנהג הראשון, וזה ראוי לילך.** אבל בזמןים אלו, ראייתי בכל המקומות, מנהגות מסוימות בקריאתו ובענינית העם, ואין אחד מהם דומה לאחר. עכ"ל.

ח רמב"ם שם, ה"ט.

ט רבים מייחסים זאת אל מהר"ץ יהיא אלצחריו ז"ל בן אותה תקופה, אשר ביקר בארץ ישראל בעיה"ק צפת בה השתכנו גדולי המקובלים אז ובישבת מר"ז ה"בית יוסף" אשר שכנה שם, ובחזרתו לתימן הביע את המרשמותו ממש עלי ספרו "המוסר", וכן הסתס הפני הוא את תורה הקבלה ושיטת ההלכה מאשר שמע וחזה שם. ראה בספרו של הרראח"ג ז"ל "אוצר ספרי תימן", ערך 'מחברת ספר המוסר' (דף יא.).

אמנם, כפי הנראה עוד קודם לכן כמה מכותבי התכאליל לעורך שינויים קלים ומעטים בנוסח, ואית כנראה מסידורים כת"י אשר הגיעו אליהם מחוץ לתימן ובעיקר מארץ ישראל [כמו שמצוינו בתיאgor קדמוניות

בעבור כמה עשרות שנים לאחר מכן, מאורע רב רושם אירע את אבותינו בתימן, הייתה זו גלות מוזע, אשר כילתה בהם כל חלקה טוביה, שברה את גופם והחלישה את רוחם. ביותר, רוקנה את אבותינו מנכסיהם הרוחניים, ספרי וחיבוריו אבותיהם וחבריהם מלפנים מאות שנים, אשר היו לביה ולביאולת אש בידי זרים זדים.

וביותר, קהילת הבירה צנעא, אשר נחרשה כליל בעקבות גלות זו, כי לא הורשו לחזור אל בתיهم ומשכנתיהם קודם גלותם ממנה, אלא נידחו חוצה לה בערים ובחוואר בלבד. ותחת אשר הייתה קהילה זו עיר ואם בישראל אשר ממנה תורה יוצאת אל כל יושבי ארץ, הייתה אותה עת עזובה שבורה ורוצуча, כל רואיה לא בירוה.

בעבור עוד כמה עשרות שנים, החלו ספרי דפוס רבים לפוץ בכל הארץ התימן, מארצאות אשכנז וספרד ושאר מדינות, מגוון עצום של ספרים. בכללם, ספרי מקרא ופירושיהם וסידורי תפילה, ספרי קבלה הלכה ומנהגים, ותשובה פוסקים ראשונים ואחרונים, ועוד'ב. כמעט ולא היה ספר אשר לא הגיע לידיים במוקדם ובמאוחר, ומהם אף ספרים חדשים סמוך ונראה לזמן הדפסתם.

על זאת, בתי בנסיות הנאהות בדרכי אבות במסורת הקדרמוניים, הלבו ונתרמעטו מיום אל يوم, ולעומתן נתרבו בתי בנסיות המתחרדים במנגיהם כמנาง שאר ארצות. עד שלא נמצאו בה בק' צנעא עיר תהילה, כי אם שלש בתי בנסיות

לפני יותר מחמש מאות שנה, שניינו מעט דברים ממה שראו בספרים כת"י אשר באו אליהם מבחוץ ובעיקר בארץ ישראל הנזכרים על גליונות התיגאנ ובחילוק הדוקדק למהר"ץ) בשם "ירושלמיים", אך שניינו אלו עמו מזעיר לעומת הבאים אחריםם.

ומן הכתוב והנראה, שניינים וחילופים מהותיים, נעשו ביוטר בדורו של ריבינו המחבר. כאשר מעיד הוא עצמו בזה הלשון (ח"א דף קלח), וכי קרצה יד עיון התיגאנ וכיו' וכן קרצה יד עיון ח"י, אלא מייתך לך למייר שהכל עשו בכוננה. לא בהזדמן, אשר קרה לדורנו זה לעשות הכל כפי מה שייריד וישקל אותו עת בדעתו. ואין לוו ממה שיסדו הם ז"ל. עכ"ל. וכבר ידועים הדברים אשר נעשו אז בחשות ראש הקהילה וכמה מהכמי אותו הדור, בכתב ב"סערת תימן" (עמ' י"ז, עי"ש).

ג ראה " מגילת תימן" שם, וסע"ת עמ' ט.

יא ראה סע"ת עמ' י"ב.

יב היה זה ביוטר בתקופת הרב "שתי לי זתים" ז"ל, כפי שכתב בהקדמותו לשת"ז זה"ל, ותclf להתחלה במלאה הזאת. תקופה לשם יverbך, יצאו דרך אניה לבב ים חיבור המגן אברהム ומגן דוד וועלת תמיד ואליה זוטא וספר מעדרני מלך ולחם חמודות ופרי חדש וכנסת הגדולה ושיריו כנה"ג וסולט בלילה ומהר"י Kashtori ולקוטי בארכיטקטורה. עכ"ל. וכך היה הדבר נמשך ובא עד זמן מהר"ץ, כאשר ניכר משפע העצים של ספרים אשר העלה בחיבוריו. ומהם אף ספרים בכת"י מחבריהם, אשר לא נדפסו עדנה וראה מבוא צמ"פ לש"ת פער"ץ הנד"מ עמ' 78 הערכה רפ"ז).

יג כמשמעותו מהר"ץ בתשובותיו פער"ץ ח"ב (סימן ק"פ ד"ה והו), ובעוד מקומות.

בלבד אשר הנהיגו עצם במסירות נפש, על פי סידורי תימן הישנים הנקראים "תכליל" יד.

כך חלפו להם השנים, דורות באים ומתחדשים. כל יד כותבת חידוש ועוד חידוש בהלכה ובמוסרה, עד אשר ספרים רבים נערמו ונאספו, ולא בשיטת הקדמוניים אלא ברוח אותם הימים. ומנגד לה דעכת ונמוגה, אותה מסורת עתיקת יומין, אשר נחלו אבותינו הראשונים מازלפי שנים, ובמעט שלא נשארה זית ופינה ישנה נושא מבלתי שינוי ותמורתיי.

ענף ב

מהרי"ץ, אישיותו

בתקופה מהודשת זו, גדל מהרי"ץ בילדותו, על ררכי סבו הגadol מה"ר צאלח ז"ל ושאר רבותיו ומורי דרכו^ז. והוא, אשר אמונה חכמים אומן בקרבו ויראת ה' קודמת לחייבתו, שתה בצמא את דרכי רבותיו ומוריו, וככל היוצא מפיים יעשה^ט.

כך עלה הוא ונתעלה, חיבר את חיבוריו המפורטים, ושמו הטוב הלך לפניו כגדול בתורה וביראה. וגදולי דורו אשר הכרו בחכמו ופקחותו נוסף על יראתו, קראווהו לשמש בבית הדין הגדול שבעירו, עד אשר מינוחו לראב"ד ק"ק צנעה וכל ערי הארץ התימנית.

תלמידים רבים העמיד, אשר למדו לפניו, ושתו בצמא את אמריו. הם אשר המשיכו את דרכו, והעבירו תורה עם דרכי הנהגתו לתלמידיהם אחרים, ותלמידיהם לתלמידיהם, דור אחר דור, עד עצם היום הזה^י.

אף בני דורו, כפופים היו למורתו, ומקשיבים על אמרתו. כי הנהגתו התורנית והמוסרית לעדתו, עם חמלתו ודאגתו הרבה לאנשי קהילתו, היו לנטע אהבה בלב כל צאן מרעיתו. כל פה יהללו, וכל לשון תהגה שבחו^ט.

^ז ראה הקדמת מהרי"ץ צעדי (שם), וסע"ת עמ' י"א, וקורות יש"ב (ספר ב') עמ' רס"א.

^ט כפי העולה מהקדמת מה"ר יהודה צעדי ז"ל לסייעו, הובאה בראש התכלאל "עץ חיים". וראה עוד "סערת תימן" עמ' ט"ז-י"א.

^ט סע"ת עמ' י"ט, ועיי"ע שם.

^י ראה מש"כ ב"מסכתא דמהרי"ץ" סוף פרק ב'.

^ט סע"ת עמ' י"ט. וראה עוד מש"כ במס"ד שם.

^ט סע"ת עמ' כ"א.

^ט סע"ת שם.

חיבוריו

ואלה ממחיבוריו הידועים, אשר חיבר בימי חלדוּבָּי:

א) **שער טהרה.** חלק מהלכות נדה, בלשון ערבי, עברו הנשים והמוני העם.

ב) **זבח תודה.** חדשניים וביאורים סביב השולחן ערוק יורה דעה, על הלכות שחיטה וטרפota.

ג) **שער קדושה.** קיצור הלכות שחיטה וטרפota.

ד) **שאלות ותשובות פועלות צדיק.** הכולל תשובות בעניינים רבים, חדשני דינים, וחיזוק מנוגי ארץ התימן.

ה) **ען חיים.** ביאור רחב ובירור מנהגים ונוסחאות, על סדר התפילות לכל ימות השנה, ענייני ברכות ועיבור שנים ושתנות.

ו) **חלק הרדקוק.** בירור נוסחאות ספרי תימן ומלי דקדוקם, על תורה נבאים וכתובים.

עוד נמצאו קונטראיסטים שונים, וכן הגהות רבות על גלויוני ספרים רבים, המיויחסים אף הם אליו^ב.

שיטתו

בימי חרבו, הושפע אף הוא ברוב בני קהילתו, ונטה מעט במנוגותיו ולהיכותיו מסורת אבותינו הראשונים. כמו כן, חיבר אף הוא חבורים רבים, כrhoח אותם הימים.

גואל למסורת קדומה אשר כמעט ונכחיה, לא קם עדנה. וכפי המצב הקיים אז, נדמה היה כי גם לא יקום כן בעתיד. מלחמת תוקף ויוצר ההתחדשות, אשר שלט אז בכיפה בכל זווית ופינה, בגיבורי חכמי הדור ונשיאי העדה.

אך לא אלמן ישראל, וברחמיו הרבים לא השבית לנו גואל. ויזכור ימי עולם, ימי אבותינו הראשונים, אשר שמו את נפשם בכם, בשמרם מסורת אבותם. בין גדיות ושמדות, עלילות והשלשות, ועד גלוויות קשות עם חורבן בתיהם נסיות.

ויהי לתקופת הימים, עת בא מהרי"ץ בשנייה, האיר ה' עני שכלו, ויגלו לפני תעלומות חכמה, עתרת וצפירת תפארת קדמוניים, אשר נעלמה נשכח מ לפני דור דורים, מלחמת צוק העתים ותוקף הזמנים.

בָּא סקירה רחבה יותר על חיבורים אלו, ראה בחיבוריו מס' ד פרקים ה'-ו'.

כָּב כגון ביאורי על חושן משפט, אשר צורף בספר תשובותיו. וכן ספר מעיל קטוּן, וביאורים להלכות רבית, המיויחסים אף הם לו. כמו כן, הגהות על המשניות ועל השו"ע ועוד ספרים. אלא שאליה הששה אשר מנינו כאלו, הם הידועים ומהזקים לו על צד הודי, ואשר נתרפסמו.

או חדש כנשר נعروיו, וישם קסת הסופר במתניו, להגיה ולסקל חיבוריו וكونטראיסיו, מכל מיני מגדים חדשים, אשר לא שערום אבותינו הראשונים. וימלא את מקומם בטעמים נאים ערבים לשומיעיהם ואיתניהם, לאשר גבלו מריה חיטיא רבותינו מלפנים, על פי ספרים וסופרים, הללו הם הרמבי"ם והганונים.

אמנם בדברים שכבר קיבלו עליהם האחרונים, אך אין סותרים שיטת הראשונים קדמוניהם, לא השmittם מסידורו והזחיהם, אדרבא פירשם ועתירם בעיתורים נאים, כי כן היא דרך החסידים ההדוריים, לצאת ידי חובת כל הדעת"ם^{בג}.

השפעתו

השפעתו על בני קהילתו הקרובים אליו ועד הרחוקים יושבי קצוץ תבל ארץ, היתה לאות ולמודת כל ימי חייו. כל קונטריס וחיבור אשר העלה בכפו ובכתיבת ידו, תיבפ' ומיד נעתק היה בהעתיקות רבות, ועל פיו יקום וישק דבר.

וכאשר נתפרנס התכلال עם פירשו "עץ חיים" על פי שיטתו בזקנותו, רבו העתקותיו כמו כן, ורבים הם אשר קיימו והקשיבו על דבריו, לחזר בהם מדרבי המתחדשים, ולאחווז אף בשלשת קדמוניהם אבותינו הראשונים.

מן היום ההוא והלאה, נתרבו בה בעית ענעה בתי הכנסת האוחזים בדרכי האבות, וכל הליכותם ומנהגם ונוסחת תפילהם, מייסדים היו על אדני פז, זה התכلال ופירשו "עץ חיים". ותחת אשר היה למוגינה בשכחת מסורת קדומה, ולא נותרו האוחזים בה כי אם בקושי שלש בתי הכנסת. עתה וירב תפארתתו וזו בבודה, ויהיו בה רוב בתי הכנסת האוחזים בדרכיו ואחר מעשיו, ולדרוש על המתחדשים לילך במנاهgi שאר אחינו בית ישראל הפוזרים בשאר ארצותיכך.

ולא בלבד בבריה ענעה מקום מושבו של מהרי"ץ, שבו בנימ לגבולם של אבות. גם לא בלבד בעיר הסמכות לה, האמונה על נימוסיה ומנהוגותיה. כי אף מחותזה לה בכל ערי תימן, רבו כמו השבטים ללכת בדרכיו ואחר מעשיו, ולדרוש אל האבו"ת.

אמנם, השפעה זו הייתה עיקר בדברים הנודעים ומפורסמים בצייר או מקום חזץ לבתו של אדם, כגון נוסח התפילה והקריאת בתורה שבבית הכנסת, או פסקי דין והלכות שעוסקים בהם בbatis המדרש ובbatis הדין. אך בדברים

^{בג} בשיטת חסידותו זו, ראה מש"כ במס"ד פרק ג'.

^{כד} ראה "דברי שלום" להרשי"ה ז"ל על חלק הדקדוק, מבוא עמ' ט"ו, שם ערך רשימת כל בתי הכנסת אשר בק"ק צנעה בדור האחרון, למחוקותם "שامي" ו"בלדי".

הנהוגים על הרוב בביתו של אדם, כגון נוסח ברכת המזון ומעט ברכות ובקשות פרטיות, עדין רבים היו מוחזיקים בבבלי דעת בנוסחאות שהשתנו זה מקרוב לזמן מהרי"ז.

באשר אין ביד כל אדם יכולת לרכוש תכאלל כת"י לעצמו, מצד יוקר הדמים על כתיבתו. כך שהדברים הנעשים על פי התכאלל "ען חיים" אשר למחרי"ז, לא היו מתפרנסים אלא בבחינת בנסיות, על פי מנהיגי הציבור, ואוותם אשר ידם אוחזות בתכאלל הנזכר. על כן, אלו הדברים מן התכאלל המתקיימים בבית היחיד, לא נודעו אלא לאוותם אשר הוא תחת ידם.

אולם בדורות האחוריים, כשנדפס זה התכאלל לראשונה בירושלים בשנת ה'תרנ"ה בהשתדלות הגאון רבי אברהם נדאף ז"ל, והופץ בכל תימן, גדרה השפיעתו במידה רבה. יד הכל החלו למשמש בו, ורבים נאortsו לאورو. ומני אז, כל סידור אשר נדפס בנוסח ה"בלדי", מושתת היה אך עלייו ומיסוד על שMRI"ו.

אף בעיר עדן אשר בקעה ארץ תימן, שליהם כמה מנהגים שונים ממנהגי ערי המרכז, החלו להכיר בשרשיהם בהשפעת זה התכאלל, ולהתחזק במנהגיהם הראשוניים, עדות לכך שמואל בן יוסף ישועה ז"ל, בספרו הגדול "נהחלת יוסף" ביה.

יתיר דברי האיש ומעשה תקפו שיטתו וגדלותו, הללו הם כתובים על סדר חיבוריו הקטן "מסכתא דמהרי"ז", כל אשר יחפוץ, דרש ידרשו ממש.

גואל אבותינו

הוא הגבר אשר הוקם על, ויעמוד לנו כמושיע ורב, לגאול מסורת אבות עתיקה יומין, בל תמות עולם ועד. והוא אשר נתן את הנור ואת העדות, וישימה לחוק ולמשפט לישראל, עד הימים ההם. דבריו כתובים לפניינו, חוקקים בציירון שמיר, ומאיירים את דרכינו, עד בוא משיח צדקינו.

ולולא ה' עצאות אשר הותיר לנו שריד מעיר, זה מהרי"ז גאונינו ומחמד עינינו, כבר נגרעה נחלתו מנחלת אבותינו. ועדין אנו ובנינו ובניינו, נתונים הימנו לע"ם אחר, ואיןلال ידינו. בשכבר הימים בהם, כתיבותיה"ם היישנות לא ראננו, ואין אנתנו יודע עד מה, כי נשכח זכרם.

כה ירושלים, ה'תרס"ז. וכגון (סימן ד', ניסו) גבי קריית ההלל, כתב בזה"ל, ומעט שזיכנו ה' לגירושת הש"ס פרק הנז"ל והאייר עינינו הרב מסידורו עץ חיים בדבריו הנז"ל, מתחזק לנוינו. עכ"ל. ובמקרים רבים שם בספרו, מעלה מדברי מהרי"ז ב"ען חיים" לחיזוק לנוינו.

בזאת תרulen, כי כל אשר הניחלונו חכמי וגאוני ארץ התימן הנודעים ז"ל אשר קמו לנו אחריו, והעלו דבריהם על ספרים או השמייעונו אמרים, מוכחו ומה כתורתו המה נשבכים ובאים, מאשר ראו וקבלו מרבותיהם ולמעלה בקודש, עד תלמידיו ובניו וצאצאיו הנהדריים, וכאשר מעידים מהה בספריהם ומשיבים על שואליים. אשר העם שכבה לו, אֲשֶׁרִי העם שזה גואלו.

ענף ג

מנהגים שנקבעו, נשתבשו או נתבטלו

כאן המקום להoir, כי ישנים מנהגים אשר נתחדשו רק בתקופת רביינו המחבר או סמוך לפני זמנו, ולא נהגו אז בכל הבתי הכנסת ובקבר כל הציבור, אלא אצל קצר חסידים ואנשי מעשה. אך במשך השנים נתפשטו אלו אצל הכל, עד אשר נהפכו לדבר מוסכם וברור שככל המשנה בהם אינו אלא מן המתמיים. כגון העמידה בברכת "ברוך שאמר" שקדום ה"זמירות" בשחרירית, שבכתב מהרי"ץ בעין חיים" (דף טו) בזיה"ל, ברכה זו צריך לאמירה בניגון ובנעימה, כי היא שרנה ונחמד. וקצת נהגו לאמירה בעמידה, על פי הרוב האריא"ל ז"ל. גם הפיות "אדון עולם" הנאמר אצלינו לאחר מוסף שבת, נראה שלא נהגו לאמרו אז בתקופת מהרי"ץ, או לפחות מעתים הם שאמרוהו בתקופתו, ויתכן שגם הסיבה שלא הוכנס על ידו לתוכלאל.

ישנים מנהגים חדשים אשר נהגו אז בתקופת רביינו המחבר אם אצל רבים או קצר חסידים, אלא שלא נתבטלו, נשתבשו או השתנו לאחר מכן. כגון לקיחת כל ארבעת העציות שבטלייתו בפרשת ציצית שבקרית שמע, בכתב ב"ען חיים" (דף לו). ובמשך השנים, נתפשט המנהג לקחת רק את שתי העציות שלפנינו. כמו כן, הכהה על לבו ביד ימינו באמרית הוידי בשני וחמשי, נראה שהנהגו כן אז בשעתו, בכתב ב"ען חיים" (דף נח). אך מנהג זה כבר נשכח ולא נראה בדורות האחרונים. וכן בשאנין כהנים בבית הכנסת ואומר הש"ץ "אלהיינו וכו' ברכנו" ועונים הציבור 'בן יהי רצון' אחר כל פסוק מברכת כהנים, נראה שלא נהגו כן מתיילה אלא קצת יהודים, מכוחם מן ה"ען חיים" (דף נד) ובפרט שלא נזכר זה ברמב"ס, אך בדורות האחרונים בתימן כבר פשוט המנהג אצל הכל לענות כן.

לעומת זאת, ישנן הנהגות שנהגו בהן רק לעיתים בשיטתה השעה דחוקה, ובמשך שנים נהפכו כבר לדבר של קבוע. כגון תפלה שמונה עשרה של מוסף שבת,

כו וכן נראה מסתימת לשון השט"ז (סימן כד ס"ק ו').

נהגו מלכתחילה לאמרה לחש וחורה, כמוופיע בהוראות התכלאל שם (דף קמא). אך אם הייתה השעה דוחקה מחייבת שהאריכו הציבור תפילהם, נהגו להתפלל מוסף תפילה אחת בקהל רמי. והנה בדורות האחרוניים בתימן, כבר נהגו מלכתחילה לאמרה תפילה אחת בקהל רם. כמו כן, כשהייתה השעה דוחקה, נהגו בתיחילה לדלג את "פיטום הקטורתה" הנאמר לאחר המוסף של שבת, ולסימן א'ר צדיקים יודו לשמך' וכו'. אולם בדורות האחרוניים בתימן, רבים נהגו כן אף בשלא היהת השעה דוחקה להם כל קרייה.

עתה תבין ואתה רע לך, כי אם תמצא לרביינו המחבר בהעלותו איזה מנהג שכבר ננטבל או שאיןנו מזוכין איזה שהוא מנהג, הוא מפני שבמשך הדורות ישנים מנהגים שנתקבלו או השתנו או נשכחו או שנותבשו, מכל מיני סיבות שהן. וכיוצא, בכל דור ודור ישנים מנהגים חדשים שהחלו לנוהג אז ונקבעו הציבור, אם זה על פי חכמי אותו הדור, או לפחות על סמך שתיקתם. והדברים ידועים ועתיקים, אין עוד צורך להאריך על דבריהם.

ענף ד

מנהגי תפילה כאן בארץ ישראל

אחר שעלו אבותינו מותימן אל ארצינו הקדושה בעלייה הגדולה האחורה, נשתנו הרבה מנהגים ומוסורות בענייני טהרה ושמחות, גם נשתבשו סדרי התפילה ונתערבו נוסחאות, בין בנוסח "בלדי" ובין בנוסח "שامي" ושאר מחוות.

כי מפאת חוסר ההיענות והתקציבים הרואים לבני הקהילה כאן בארץ בשנים הראשונות להתקלמותם, לא היה ניתן לרכוש או קרकעות ולבנות בתים בנסיות נפרדים לכל בני המחוות, השונים בנוסחתם אלו מלאו בכל עיר ועיר.

על כן נאלצו ערים רבות כאן בארץ ישראל להתפלל כולם יחד תחת קורת גג אחת, אפילו מתפללי נוסח "שامي" עם נוסח "בלדי", מה שגרם לבלבול גדול בנוסח התפילה, ובפרט אצל בני הדור הצעיר. עד אשר החלו להתעשות בכוחות עצמים, ובעו בתים בנסיות נפרדים לבני המחוות השונים.

כז נראה מדויק לשונו של מהרי"ץ בתשובהתו "פעולת צדיק" ח"ג סימנו קל"ז.

כח מדברי מהרי"ץ ב"ע' חיים" (דף עז. ד"ה ודע) נראה שמתחלת לא היו נוהגים לאמרו בחול אלא בשבת בלבד, ורק לאחר מכן החלו לאף בחול. כמו שכותב שם בתקילת הדיבור, וכן העלה במפורש בהוראות התכלאל לאחר המוסף של שבת (דף קמג). אם כן, מסתבר שמה שהחלו לדלווה בשעה דוחקה, היה זה לאחריו ואולי סמוך לו מננו. אך יש לציין שעדיו רבים היו אומרים אותו בשאיין השעה דוחקה, נהגו כן אף כאן בארץ [כפי שעוז ראייתי בילדותי]. כמו כן, מזמור "לדור אליך" הנאמר אחר שיר ליום השבת במנחת שבת, היו נוהגים לאמרו מוקדם, ובדורות האחרוניים רבים נמנעו מלאמרו. ואCMD".

והגמ' שקבעו איז מבני הקהילה אנשים אשר השתדלו למלאות את החלל בהדפסת ספרים מתאימים להם כגון סיורים וחומשיים וביצועם בזורה [ווייאמר זאת לזכותם], לא היה בכרך די הצורך כדי לתקן את המעוות והמשובש בלשון ההמון. מה גם, שרוב ספרים אלו הגיעו בשגיאות דפוס בעלי משמעות לא מעטה וואולי נבע זה מלחמת תנאי ההדפסה דאז, וחלקם אף בשגיאות מכוננות.

עד אשר יצא לאור הסידור "תורת אבות" בהגחת הרה"ג נתנה אלישיך שליט"א, אשר האיר באור יקרות, וסילק שגיאות רבות מפי ההמון. עד שכיוום כמעט ולא נשמע איזה שיבוש שהוא, מאשר שמענו וראינו [אף אנכי העציר בילדותי] קודם הדפסת זה הסידור.

עוד אין ישנן גירסאות אמייתיות קדומות ומנגנים ישנים וישראלים, אשר כבר בכה נגmem והווים זכרים, בעקבות שנורי הזמנים וסדרי החיים כאן בארץ הקודש, בין שאר אחינו בית ישראל משאר העדות. ויהי רעוֹן מן קדם עתיקה, שלא יעד זיין מינן. אביכ"ר.

ענף ה

הדרפסת התכלאל

בשנת ה'תרנ"ד, כמ' איש רב פעלים לתורה ותעודה, איש אשר רוח אבהתיין קדישין וזרמת בעורקייו, ואש אהבתו להם יוקדת בעצמותיו, מקנה בכל עוז למסורת קדמוניות, בעל תורה ובעל יראה, הלווא הוא מה"ר אברהם חיים נדאף ז"ל, מנהיג קהילת התימנים בירושלים ת"ז. אשר מלבד הוצאת התאג' לרשותה [הנקרא "בתר תורה"], נטל על שוכמו גם את הוצאת זה התכלאל עם הפירוש עץ חיים" למהרי"ץ ז"ל.

מתחלת נדפס זה התכלאל בשני כרכים. חילקו הראשון, הכולל את תפילות החול והשבת ונוסח הברכות עם עיבור השנה ולבסוף סדר ארבעה צוםות [מלבד סדר תשעה באב], נדפס בשנת ה'תרנ"ה. וחילקו השני, הכולל את תפילות המועדים ותשעה באב וימים נוראים, נדפס לאחר מכן בשנת ה'תרנ"ט^ט.

ט ראה מש"כ בספרו "זכור לאברהם" (במהדורא הנדו"מ עלי' כ"ז-כ"ט) [וכן בספרו "אוצר ספרי תימן" ודו"ב:]. ואס נמצוא כתוב בתכלאל ח"א שנדפס בשנת ה'תרנ"ה, היא אמונה השנה שבה סיידrhoho לדפוס, אך באמת נסתיימה הדפסתו בשנת ה'תרנ"ה, כעדותו שם. ובאמת, בתקילה חשוב להדפיס זה החלק הראשוני עד סוף סדר עיבור השנה, ושם לבסוף צוין על השלמת המלאכה בכ"ז לחודש אלול ה'תרנ"ד. אך לבסוף ניחמו על כוונתם זו, והוסיפו שם לאחר מכן את סדר ארבעה הצוםות, ומשום כך נטאך הזמן ונדפס זה התכלאל בשנת ה'תרנ"ה. ומה שלפנינו הוא בשלשה כרכים, איינה כפי שיצאה מידו לראשונה. אלא המודפסים שאחריו אשר הדפיסו מהדורא זו, חילקו לשלה כרכים, ובעקבות כך שינו בכמה מקומות את מספרי הדפים [כמפורט לעמם]. הגם שבמהדורות הראה"ג עצמו, חילקו את החלק השני לשני חלקים, חלק המועדים עם מספור נפרד, וחלק תשעה

בשנת ה'תשי"ב, נדפס הタルלן שנית בירושלים כדמותו הראשונה ללא עירכה חדשה, על ידי ר' חיים בן שלום מחבוב ז"ל. אך בהדפסה זו, חילקו את הタルלן לשילשה כרכבים. חלקו הראשון, יותר כמות שהיה מוקדם בפרק הראשון. ואת חלקו השני, הפרידו לשנים. פרק אחד הכלול את התפילות המועדיים, והוא אשר נקרא ביום חלק שני. ובפרק אחר הכלול את סדר תשעה באב והטלויות והתפילה לימי נוראים, והוא הנזכר ביום חלק שלישי, ובסופו צירפו את קובץ ההגנות "ענף חיים" מן החלק הראשון. ובשני כרכים אלו האחוריים, הוסיף לפניהם השלמות מן הכרך הראשון, ולאחריהם סדר הקריאות לזמןיהם [צילום מתוך "כתור תורה" הנ"ל].

לאחר מכן בשנת ה'תשכ"ב, הודפס זה הタルלן כמות שהוא [בהדפסה השניה] פעם שלישי, אך עם שינויים נוספים בתבניתו. בחלק הראשון, הועבר סדר הקדושה לחורת הש"ץ אל תוך שמונה עשרה, מה שהוצריך שינוי מספרי העמודים מאשר היה בדפוס הראשון. כמו כן, צורף אל חלק זה בסופו, סדר התפילות לתשעה באב, נוסף על סדר ארבעה הצומות שהיא בו זה מכבר. ובחלקים השני והשלישי, ניתווסף קטעים רבים של תפילות החול והשבת מן החלק הראשון להשלמת נוסח התפילה, וכמו כן בסופם הוסיף גם כן סדרי הקריאות למועדם ועוד תוספות שונות.

בעבור זמן לא רב, בין השנים ה'תשל"א-ה'תשל"ג, הודפס הタルלן פעם נוספת על ידי איש רב מעשים מזורע קדישין הרה"ג שמעון צאלח ז"ל [מצצעאי ריבנו המחבר] ומשנהו הר' שלמה סייאני ז"ל, בעריכה חדשה ובתוספת ברכה מהכתוב בಗליונות הכת"י במחודורא בתרא, עם תוספת פירושים והגנות מחכמי תימן ובפרט ההגנות המזוהות למחה"ד ז"ל נבד'h המחברל^א, וכן לחים העורות והגנות חשובות מאות המו"ל הרש"ץ ז"ל. כל זאת, בארבעה כרכים נפרדים.

מהדורא זו

בעת זואת אשר זיכנו הש"ית לאמצעים טכניים מתקדמים עם אפשרויות נוספות רבבות, ערכנו במהדורא זו את כל הタルלן מחדש, מוגה בדיקן מרץ על פי הכת"י שבידינו, עם העצת שינויי נוטחות בקרבו ועל ברעיו, כולל השלמת כל קטעי התפילה הרצויים דבר דבר על מכונו.

^a באב וימים נוראים עם מייספור נפרד, אך שניהם היו צמודים בפרק אחד.

^b לעיין בהערה הקודמת, ד"ה ומה.

^c לא הגות אלו מופיעות רק בשלשת הכרכים האחרונים. ההגנות הנ"ל לחblk הראשון, מצויות עדין בכת"י, ולא נדפסו עד הנה.

כל סדרי התפילה באו כאן בשילומות, בתוספת הוראות מפורחות למתפלל, הפורות ברכבי זה הסידור על כל צעד ושלב. עם תרגום כל הקטעים אשר באו בתכאלל בלשון ערבי, והעתקתו לשוניו הקדושה^{לט}. כל זאת באותיות גדולות ומאיות עינים, ובפיסוק נכוון בהתאם לכל דבר ועניין.

ולמפני דעת, כל האותיות אשר באו בנוסח התפילות והברכות בכתביה עבה, הרי שמשמעותם כן כת"ז. ואשר באו בכתביה דקה, להורות שאין מופיעות כן בתכאלל כת"ז, אלא נוסף על ידינו להשלמת העניין ולא אם כן צוין אחרת). וכןמו כן, כל ההוראות והדינים שבגוף התכאלל, אם באו בכתב כזה, הרי שכן הוא בתכאלל כת"ילג. ואם באו בכתב כזה (של המבואה), הוא להורות שאין מופיען בתכאלל כת"ז. כמו כן, כל הכותרות מופיעות כן בכתב"ז, מלבד הכותרות שבסוגרים.

עוד יש להעיר, כי בכתב"ז צוין בכמה תיבות קו רפה, בעיקר במקומות שנוטים הציבור לטעות בהם ולהציגו במקום שאין ראוי להדגש, ובמהדורא זו עשו גם אנו בדרך כלל קו רפה באמצעות המילים המופיעות שם בכתב"ז וכן לא הערנו על כך בהערות]. ופעמים בכתב"ז עשו דגש באותיות, שדרך ההמוני להרפותן מחמת קלות לשונם^{לט}. וכן, כל מקום שצינו שם גויות, עשו כמותו, ופעמים שהערנו זאת בהערות.

כמו כן, בחלוקת התפילה לקטעים, השתדלנו להימדר לכת"ז. גם הדgesות בתוך הפסיקאות עצמן, נהנו דרך כלל בכתב"ז וכגון הדgesות שבפסיקת "זה הוא רחום" בשחרית לחול בתחנונים לשני וחמשי, וכן הדgesת תיבת 'זאנחנו' שב"עלינו לשבח". אמנים בהרבה מקומות העברנו קטעים מן התכאלל למקום אחר, כגון נוסח "על הנשים" העברנו אל תוך "שםונה עשרה" למקום הרואוי למטען שלימות העניין, ובכל אלו המקומות ציינו זאת בהערות.

כאמור לעיל, יש שינויי נוסחים אשר באו תוך התכאלל, ולא למטה בשוליו. העורות אלו, לא בקנה אחד הן עולמים, יש מהן שמקורם בכתב"ז ויש שמקורם בפי הציבור ושלא בכתב"ז. לפיכך באו בשינוי זה מזה, וזה פתרונם. כל מקום שנכתב בכתב"ז, היינו נוסחת כתיבת יד ופעמים שכן היא נוסחת חלק מהכת"ז, לא בכלל,

לב זה התרגומים מלשון ערבי, נעשה בדיקות רב על ידי מורה הגאון רבי פינחס קורח שליט"א, אשר ידיו רב לו בזה. יברוך הוא מפני עליון על כל אלה.

לג ופעמים שאינו מופיען בתכאלל כת"ז, אך ראיינו צורך להוציאו מחמת שכתוב כן ב"עץ חיים" או שכן להוציאו, אמנים בogenous זה הצבנו תוספות אלו בסוגרים מרובעים.

לד זה פשט שעשינו כן, שהרי בכל זה הספר באו הדges והרפה באותיות על מקומו. אלא שדרך כתבי התכאלל, שלא לצינו דגש או רפה באותיות, לפיכך באיזה מקום עשו כן להיכר.

ובכגון זה כתבנו בדרך כלל כר, נ"א כת"י. וכל מקום שנכתב י"ג, הינו יש גורסים כר, ואינו בכת"י. וכל מקום שנכתב נ"י, הינו נוסחא ישנה (בכת"י ישנים). נוסח הסידור אשר הגיע לידי בתחלת העבודה, הוא הנוסח הנדפס בסידור "עטרת אבות" (הווצאת "נוסח תימן"), אותו הגהו וערכו נוסחיו כראוי על פי הכת"י הנזכרים لكمן. כמו כן, עברתי על הפיסוק שבו, והגהתו לנכון בהתאם לכל דבר ועניין. כן עשית אף בהוראות למתפלל המשוקעים בו לרוב, והוספתי בו עוד מעט הוראות נצרכות.

ענני השטרות המופיעים בתכלאל כת"י, הושמו מהתכלאל הנדפס הnl מ无数次 שהזכיר שם בסוף החלק הראשון, וכך אמם נהגנו במהדורא זו וכן גם מפאת דוחק המקום). אולם את סדר עיבור שנים, האף אמם שמוופיע הוא במהדורות הnl שבנדפס, במהדורא זו השמטנות לביקשת המור"ל, מחמת דוחק המקום. הגם שכירום בדורינו אנו, בכל בית ובית יש כמהلوحות שניות, וכמעט אין מי שפנה לעסוק בעניינים אלו, וכל החפש לדעתם עדין מהדורות הדפוס הnl לפני פניו ומשם יקחם.

ענף ו

"עץ חיים"

בעין התכלאל, הדפסתו וחלוקתו על ידי הראה"ן ז"ל והמדפיסים אחוריו כנזיר לעיל, בן עין החיבור הקדוש הזה "עץ חיים" לגאון עוזינו מהרי"ץ ז"ל, הסובב סובב את כל אר"ש התפילה.

אמנם יש להעיר, כי התכלאל "עץ חיים" כת"י אשר ממנו הגיה הראה"ן את חלקו הראשון של התכלאל הנדפס, לא היה מדוייק בתכלית, ואף חסרו בו כמה עניינים משמעותיים^{לו}. על זאת כבר גילה דעתו הראה"ן ז"ל, תוך כדי הגהותיו

לה אחר סדר עיבור שנים, קודם סדר ארבעה צומות. וזה לשונם שם, אמר המגיה, להיות כי בהעתק אשר נתת ידינו לא נמצא בו פירוש עץ חיים על מקצת מהכתובות והגיטין והשכבות, لكن הנחונים להדפס בחלק שני בס"ד. עכ"ל. ובאמת בכל הכת"י שלפניו לא הושלם הפירוש לסדר השטרות. אך להשכבות, מלבד פירושם שאנו, גם הם עצם מופיעים בכת"י [וامנם רמז לזאת רבינו המחבר ב"עץ חיים" (דף קמ:), ועיין שם בהגות הרב אחיה ז"ל]. ומן הנראה, על אף הבטחתם, לא נסתיע בידי המדפיסים אז להדפסם כמהות שהם בחלק השני מזה התכלאל.

לו לדוגמא, קודם פירוש "רבו העולמים" הנאמר קודם התפילה בשחרית (דף ז' ד"ה מי שלא ישן דן מהרי"ץ) במילא ישן כל הלילה אם צריך לברך ברכות התורה בבוקר. והעליה שם, שדעת רבינו تم לברך ושכנן נראה לדעת השו"ע. אלא ש חוזר לדוחות זה, ולהביא דעת הפרי חדש הסובר שלא יברך אלא ישם מפי מי שנתחייב וכיון ליצאת ידי חובתו. ובכך מסתומים עניין זה שם בדף הראה"ג. אולם בכלל הכת"י [כולל כת"י א'], נוסר לאחר מכן בזה"ל, ולפי מנהיגינו שנוהגים כרבינו גם, גם בזה יברך, כיון שהכוונה הייתה שלא לפטור רק עד

שם^{ל'}. אך את חלקו השני, הגיעו מכת"י מדויק יותר. ובבר העלו התנצלותם על כך בסוף החלק השני, שם הודיעו כי החלק הראשון הוגה מכת"י מהדורא קמא של ה"ען חיים", מה שאינו כן חלקו השני אשר הוגה מכת"י מהדורא בתראי".

מלבד זאת, בכל המהדורות הקודמות למהדורתו זו, נפלו לא מעט שיבושים וטעויות הדפסה. אמנים לא על הראה"נ ז"ל תלונתו ח"ו, ולא על שאר חביריו וمسئלו בויה. שכן למזכיר יודע בשיטת ההדפסה דאז, נוטף על תנאי הכללה בתקופתם, ומלבד טרדותיו העצומות ויתר קורותיו בידוע לירודעים, הרי שעשה מה שביכלתו מעל ומעבר לצפוי.

מהדורא זו

אך כיום שהזמנן גרמא, וביכלתו להגיש בפני הלומדים והמתפללים נוסח מדויק ומוסלם, ניערכנו חנינו לשם כך והוציאנו הדבר אל הפעול, בכמה מעלות טובות רבות ומכפלות.

זה החיבור נערך מחדש, והוגה על ידינו על פי כמה כת"ג. עם שינויים נסחאות במקומות שנחלקו הכת"י ביןיהן, והערות או הארות בעניינים. כל זאת באותיות גדולות ומארות עניות, עם חלוקת הפירוש לקטעים בסדר נכון, ובפיסוק מדויק, להקל על המיעין.

מלבד זאת, פתחנו את רוב כל הראשי תיבות שבאו בזה החיבור, אשר יש מהם בעלי כמה משמעויות, ודקדקנו בהם היטב בORITY'ינו מתחם המקורות. ובמקומות שברור פתרונו לכל או שלא ידענו פתרונו, הנחנוו כמות שהוא. כמו כן, נידנו את התיבות המודגשתות אשר עליהם בא הפירוש [אך השארונם בכתב מלא, כמו פיע בערך ב"ען חיים"]. ואמנם, אם תימצא סתירה בין ניקוד אלו התיבות כאן למופיע בתכלאל בפנים, העיקר במופיע בתכלאל].

בוקר שני. ע"ב. הרי שלדעת מהרי"ץ אין לחוש לחומרת הפרי חדש.

ל' כפי עדותו עצמו (ענף חיים, מנחה לחול אות מ"ז).

לח התנצלות זו מופיעה במהדורא הראשון, ומופיעה גם כן במהדורות מחובב בסוף החלק השלישי, אך נשמטה במהדורות חסיד.

אמנם, התכלאל כת"י א' אשר מעוזבו הראה"ג, נראה שהגיע אליו לאחר הדפסת מהדורתו. שהרי הרבה דברים אשר אינם מופיעים בחלקו הראשון של התכלאל הנדפס, מופיעים הם בכתב"י היל'. כגון מש"כ לעיל העරה ל"ו. וכן כן, בסדר הפורים בסופו, מעלה רביינו המחבר את אשר שאל בנו מה"ר אברהם ז"ל, ולאחר זמו הוסיף את תשובה לכך, וכ"ה בכתב"י ר' ובכתב"י ק' וא' המועתקים מ"ר. והנה שם בנדפס (ודף קסו): לא העלו אלא את שאלתו של בנו היל' בלבד ללא תשובה המופיעה בכתב"י לאחר כו בסימן, והראח"ג עצמו בענף חיים" שם (אות מ') ניסה לישב את קושיותו של בנו, כי לא ראה את תירוץ של רביינו המחבר שם. אם כך נראה שלא היה אז לפניו כת"י א', וכת"י זו הגיעו לפניו בתקופה מאוחרת יותר.

במקומות שהעברנו קטעים מן התכלآل ממוקם למקום [כנ"ל], העברנו גם את הפירוש להם ב"ען חיים" לאותו המקום, וצינו זאת בהערות. ופעמים כשבתוך הפסיקא שבפירוש "ען חיים" [ובכת"ז] בא דיבור שלא במקומו הרاءי, העברנווço למקומו הרاءי לו, אך גם על זאת צינו כן בהערות.

נוסף לזה, הצבנו ציונים ומראה מקומות להרבה מן הספרים הנזכרים בזה החיבור, בעיקר אותם שיש בהם שימוש רב. להקל על המיעין והרוזעה לידע ראשון של דבריהם, אשר עתה ימצאים תיכף ומידלי. אך במקומות שנעלם מאיתנו מוקון של דבריהם, השארנו כמות שהן ללא ציון מקור, ותן לחכם ויחכם עוד.

יתר על כן, על הגליונות נגד הפירוש "ען חיים" הצבנו ציוני הדפים של מהדורות הראה"ג ז"ל, באשר רבים מהם מהחברי הספרים המזכירים פירוש זה מצינינם לדפים שבמהדורא הנזכרת, מלחמת התפשטווה אצל הכל. אמנם, הציון לדפי מהדורא זו, היא כפי ההוצאות האחרונות ממנה [בשלשה כרכים], אשר יש בהן כמה מקומות שנשתנו מספרי הדפים מלחמת כמה שינוי שונעו על ידי המדריסים האחרונים^ט.

יש לציין, כי כל הנכתב בסוגרים עגולים, הוא מדברי רביינו המחבר ז"ל, או שהוא ציון מקור הדברים שם או שהוא Tosfot ביאור ממנו [ואלא אם כן צויין בסוף כרך, דב"ש, מאתי הוא]. אך כל המופיע בסוגרים מרובעים,マイיתנו הוא. ופעמים שריבינו המחבר מעלה ספר שהוא, אך נעלם ממנו לפי שעה את הסימן או הפרק שבאותו הספר ולפיך השair המיקום חלק. אם מצאנו אנו את מקור הדברים, השלמנו זאת בסוגרים מרובעים. ואם לא מצאנו כן, עשינו כרך [...].

ענף ז

"ענף חיים"

חולק כבוד לעצמו, חיבור "ענף חיים" למה"ר אברהם חיים נדפק ז"ל על התכלאל, והוא הגהות וחידושים ופלפולים בדברי רביינו המחבר "ען חיים",

---

ט יש לציין, שמתחלת סדר שחרית לחול [עד אמצע הוידי של שני וחמשי] וכן כל סדר התפילות לשבת ומיוצאי שבת, פтиחת הראשי תיבות וצינוי המקורות שם נעשו בחלקס כבר על ידי יידי הר"ר איתמר כהן שליט"א.

ט מהדורות י' חסיד. כך שם תמצא להראח"ג ב"ען חיים" או להרשייה בהגהותיו שמצוינים לעמודים מסוימים [ראה לדוגמא הערת הראה"ג בערף חיים אותן ל"א גבי שמוא"ע של שחרית לחול שצינו למש"כ המחבר דף נ' ע"ב, ולפנינו הוא בדף נ"א ע"ב. וכן בערת הרשייה גבי' עשה למען' שב' אלהי נצור'. שם שינוו כמופיע לפנינו], אך שכונתם למתקנות הראשונה של זה הדפוס בשני כרכים, כמו צוין לעיל.

מאשר חידש ופלפל בבחורתו עם רעיו וידידו, ואשר ניתוסף ונתחדש לו מאוחר יותר לאחר עלותו ארץ-מי.

מתילה זו הייתה רצונו של הרא"ן ז"ל שהיו הଘותיו אלה ניצבים ועומדים בשולי הדפים, כל הגה"ה על מקומה הרואי לה, וכך אכן החל לעשות בתחלת הדפסה. אלא שמטיעים נסתרים לא מצא זה הדבר חן בעיני המוציאים לאור (בלשונו בהקדמותו), על כן הדפיסם לאחר מכון בקובץ נפרד בסוף הספר, עם ציונים בגוף הספר להଘות שבסוףומי. כל זה בחלק הראשון של התכلال. אך בחילוק השני, חור שוב להדפיסם בשולי הדפים, כל הגה"ה על מקומה הרואי לה.

אף לאחר הדפסת התכلال, כפי הנראה עוד היה מוסיף והולך בדרכו להעיר ולהגיה בಗליונות התכلال דפוס שבידו. הଘות אלו, העلن הרש"ץ ז"ל למהדורותמי ומכיוון שהଘות אלו בכתביו של הרא"ן ז"ל לא הגיעו לידי ולא ראייתם עד הנה, לבקשת המו"ל העליתם אמן פנים תורח הענף חיים כפישן רשומות במהדורות הרש"ץ, אך הכנסתים בסוגרים עם ציון בסופן 'מהדור'ב' הרש"ץ, ופעמים שנכתב בסופן 'בן נוטף במהדורות הרש"ץ'ם'.

הרא"ן מזכיר רבות בחיבורו הנו'ל את השגותיו על הרב "שושנת המלך", אשר קראם בשם "השות מאיש". חיבור זה אינו מצוי לפניו לעת עתה, ואולי אף אבד.

אמנם, יש דברים ב"ענף חיים" שציין שכותב בספרו "זכרוני אייש", כגון באות כ"א גבי ברכת הגומל, הזכיר מה שכותב בימי חורפו, ונראה לי שכונתו לסימן י"ח שם שהוכיח שבעל מקום שיצא מכלל סכנה צrisk לבך. גם במהדור'ב של ה"ענף חיים" אות לא* גבי נוסחת 'חופה וקדושים', ציין למה שכותב בסימן לא, וכונתו לאות לא' קודם לכך שם במהדורתו הראשונה מיה.

מא עיין שם בהקדמו לזה החיבור.

מבכו כתוב הוא בסוף הקדמו שם.

mag אמנים אף הוא, יש מנו אלו הଘות שלא הגיעו לידי. כאשר תראה במהדורתו בסוף הଘות הרא"ג בטיקו של שחרית שבת (אות ט"ז) גבי תיבת 'חללה', שנוסף שם בזה'ל, עיין המשמות ענף חיים כתיבת יד מה שכותמי בזה. ע"כ. והעיר על כך הרש"ץ יחביל על דאבדין, מהיות שלא מצאתי בין כתבי שום דבר'.

מד בפרט במקומות שיש להסתפק אם אמנים הם דברי הרא"ג. כי פעמים שדברי הרש"ץ נכנים תוך דברי הרא"ג וαι אפשר להבדיל בין הדבקים, ופעמים שאין זה נראה כל כך סגנון הלשון של הרא"ג. לפיכך נקבעו בלשון זהותית.

מה ובדברים הנ"ל, כתוב עורך הספר "זכרוני אייש" בהקדמו (עמ' 13-14) אות י' ואות ט' שאבדו עניינים אלו ויחבל על דאבדין. אך באמות לא אבדו אלו, והנה נמצאו לנו'ל.

מהדורא זו

הגהות אלו, היגנים מן הדפוס הראשון. ואשר לעשות רצון צדיק חפצנו, הצגנו את כל הגהותיו בכל דף ודף כנגד המקום הרاوي, אשר עליו נסובה הגתהו.

והנה אף שבמהדורא הראשונה, הגהותיו הראשונות הוצבו במקומות על הדף וסומנו עם כוכביות, ושאר כל הגהותיו אשר הוצבו בסוף הספר סומנו באותיות ובמיספור חדש. והגם שמצוות הדפסתן בקובץ נפרד, הכריחתו לעשות כן.

במהדורא זו, השארנו את ההגהות הראשונות עם סימון כוכביות, כפי אשר נעשה במהדורא הראשונה. וכן את שאר כל הגהותיו אשר הוצבו במהדורא זו על כל דף ודף במקומות הרاوي, גם כן השארנו באותו המיספור במהדורא הראשונה. זאת מושם שישנם המיצינים לדבריו ב"ענף חיים" על פי המיספור היישן, מה גם שהוא עצמו מציין לדבריו קרי.

ואמנם, פעמים שנפללה טעות במיספור האותיות ובכינוי, ותיקנו זאת כראוי. כמו כן, פעמים שבנדפס לא בא החיון על מקומו תוך העמוד ב"ענף חיים", וanno העבנוו על מקומו הרاوي לו כפי הנראה לע"ד. על כל זאת, פירטנו מעשינו בהערות.

כל ההשנות אשר מופיעות בנדפס בסוף ההגהות, הוכנסו פנימה על הדף, כל השמטה במקומה הרاوي לה, עם ציון בסופה כזה (השמטה). ויש לציין, כי כל הנכתב בסוגרים עגולים, הוא מדברי המחבר, ועל פי רוב הוא תוספת ביאור ממנו. אך כל המופיע בסוגרים מרובעים, מאיתנו הוא [וכמו כן, אם צוין בסוף כה, דב"ש, מאתי הצעיר הוא].

ענף ח

הגהות הרשי"ה

הדיין מה"ר שלום יצחק הלוי ז"ל, ממנהיגי הקהילה התימנית בתל אביב וסביבותיה, הוא הגבר אשר נחילז חשובים למען בני קהילתנו בייצוגם הרاوي והרמת קרנים בענייני דיני ומוראי שאר הקהילות שם, ואשר לאחר מכן נתמנה לראש רבני יהודי תימן בארכז הקודש, אף הוא העיר והאריך בדרך בקדש בಗליונות התכלאל "ענף חיים" דפוס אשר לו, בדברי רבני המחבר בתכלאל וב"ענף חיים", וכן בדברי הרב "ענף חיים".

מו כմבואר לעיל, ועיין בהערה הקודמת.

הגהות אלו נדפסו ונתרפרסמו לראשונה בקובץ התורני "אור ישראל" גליון ר'מי. ושוב נדפסו כדמותן בצלמין, בספר הזכרון "דברי שלום חכמים" אשר יצא לזכרוימה.

מהדורא זו

על פי בקשת המו"ל, שילבנו במהדורא זו את כל הגהותיו הנ"ל (מלבד הגהות בודדות על טיעיות שנפלו באיזה מקום בנדפס), אשר כבר באו כאן על נוכן תוך מדור "הגהות והערות", כל העשרה במקומה הראוי לה, ובתוספת הייצבנו ציון בזה (הרשי"ה) מיט.

ענף ט

"הגהות והערות"

זה המדור נחלק לשניים. חלק אחד נסוב על פנים התבאלל, וסימונן אותן הערות בכתב רש"י. והחלק الآخر נסוב על הפירוש "עץ חיים", וסימונן אותן הערות בכתב מרובע.

במדור זה העלינו את השינויים שבין הכתבי' עצמן, או שבין הדפוסים לכתבי'. ועל פי בקשת המו"ל, העלינו במדור זה גם את הערותיהם של עוד כמה מהחכמי תימן על התבאלל או על "עץ חיים", בנוסף על הערות הרשי"ה ז"ל (הנ"ל) העלינו אף את הגהות כה"ר לוי נגאר ז"ל (מכתיבת ידו), ממתפללי בית הכנסת של רבינו המחבר ז"ל, אשר הגיה והעיר בಗליון התבאלל אשר העתיק. כמו כן, צירפנו כאן ממה שהעיר והאריך הרשי"צ ז"ל. ובסוף כל אלו ההגהות, הייצבנו ציון לאומר בשם אמרוי.

כמו כן, ישנן תוספות רבות אשר נכתבו בראש כתבי' ר', ופעמים שציין על כך בಗליון העץ חיים לעיין במה שכותב בראש הספר וכגון זה, ראה להלן ב"עץ חיים" עמוד כ"א, קודם ד"ה רעניוני, ולא העלה כן שם על הגליל מפני הארכיות. ואנו הכנסנו את התוספות הללו במדור זה, כל תוספה נגד מקומה הראוי לה. בכמה מקומות הערתי אף אני העני את הערות אשר התעוורו אצלי תוך כדי

^{טז} בני ברק ניסו ה'תשמ"ט, מעמ' י"ג.

^{טז} מה ירושלים ה'תשכ"ג, מעמ' רפ"ז.

^{טז} מ"ט הגהות בכתיבת ידו לא היו לנגד עיני, אך סמכתי על יידי דגמי ודייק הר"ר איתמר כהן שליט"א, אשר הוא שהעתיקם לראשונה מתוך כתבי' מחברים ז"ל.

^{טז} וכאשר הגהות אלו מקורן במדורת הרשי"צ, צייננו כך (פלוני. הרשי"צ). העתק נוסף של הגהות כה"ר לוי נגאר ז"ל, קבלנו מהרב אליהו קאדי שליט"א, ועל כך יבורך מפי עליון.

עריכת והגחת מהדורא זו, אחת הננה ואחת הנה, מן הנראה לענ"ד. עם זאת יש לציין, שיש מהם שנכתבו לפום ריהטה, כי באוטם מקומות לא נתפניתי עדין לעין ולדקק בהן כמידתי. לפיכך, אין לראות במסקנא גמורה, אלא בהערה גרידא.

אמנם, יש מהן הערות אשר הערתי על כמה טעויות משמעותיות הנפוצות בין הציבור מבלתי משים, ואשר יש לתקן בהקדם, למען לא יונחלו אף לדורות הבאים. באשר הדברים ידועים לכל מבין היודע ועד, ומזכיר ביסודותיהם הנדרי"ם.

ענף י

כת"י ודפוסים שהגحتי מהם

התכלאל עם הפירוש "עץ חיים" זכה לתפוצה רבה בתימן, בדבר האמור לעיל. העתקים רבים ממנו יש בכתב יד, המצוים בינוינו כיום, אם בספריות ציבוריות אם בידיים פרטיות.

מבין כל כתיבות יד אלו, ישנן כמה כתיבות יד אשר מפורסם כי הם למהרי"ץ עצמו בכתב יד קדשו, אשר נכתבו על ידו במדוראות שונות. והן, א' כת"י מהדורא קמא של מהרי"ץ ז"ל, אשר יצא לאור בדפוס צילום תוך ספר "מדרש חסירות ויתרות" נא. ב' כת"י הרב שלום צדוק ז"ל, יצא לאור בדפוס צילום ע"י ר' יעקב קרואני הי"זוני (המכונה להלן קרן). ג' כת"י מעובן המנוח הרה"ג יוסף רצאבי ז"לני (המכונה להלן רן). ד' כת"י אשר היה ברשות הגאון רבבי אברהם חיים נדאנף ז"לני (המכונה להלן אן). ה' כת"י ברשות הרב אליהו קאדיב נר"ו (המכונה להלן קא), אשר יש המיחסים אותו גם כן למהרי"ץ ז"לני.

כאשר נדרשתי להגיה ולעורר מחדש מחדש את התכלאל עם הפירוש "עץ חיים" על ידי ידידי המו"ל רבבי שגב מהפוד נר"ו, נתקשת לי להגיחם על פי שתי כת"י,

נא הו' מכון של"י, ירושלים ה'תשנ"ג. ויש המכנים כת"י זו, כמהדורא קמא דקמא.

גב ראש העין, ה'תשמ"ג. וכת"י זו מפורסמת כמהדורא קמא.

גג כתיבה זאת מפורסמת כמהדורא בתרא, בשל התוספות הרבות שנוסףו שם בכתב"י על הגלגולות, אשר יש מהו ודאי שנוסףו לאחרונה.

גד אכן, לא מצאתי להראח"ג ז"ל בשום מקום שגילה דעתו בזה שהדפיס את מהדורתו מכת"ק של מהרי"ץ עצמו, וכן הנראת נתפרסם זה על ידי אדם אחר. כת"י זו מפורסמת גם כן כמהדורא קמא.

גה ומפורסמת כמהדורא בתרא דבתרא, בשל אותן התוספות שנוסףו על גליון כת"י ר' אשר בא בכתב"י זו כבר בפנים הפירוש "עץ חיים".

כת"י ר' וכת"י ק', עקב פרטמן הרב בכת"י קדשו אשר כתבן לאחרונה בבחינת מהדורא בתרא. לעומת זאת כת"י קר', אשר נתפרנס הוא כמהדורא קמא. ואכן, הגהתי את הנ"ל אותאות באות, על פי שתי כת"י אלו.

אמנם, תוך כדי עבודה הגהתי, נתקلت לא אחת בכמה דברים אשר לא היו מובנים לי די צרכם, ופעמים לא מעותם היו מעוררים אצל תמייה. עקב בר, כל אמת שנטקלתי בogenous זהה, פניו אל כת"י קר' ופעמים גם אל כת"י מהדורא הנ"ל, אולי נמצא שם נחת.

ואכן, כאשר דמייתי בן היה. רוב הכל אלו המקומות המסתופקים לי בק' ור', באו בקר' על נכון. על בן אמרתי, יבוא הכתוב השלישי (כת"י קר') ויבריע ביניהם, ומני אז לא גראתי עיני ממנוי. מה גם, שישנם דברים אשר רבינו המחבר חזר בהם לבסוף, וכבר באו על תיקונים בכת"י קרי'.

מלבד כתיבות אלו, שמתי עיני גם על תבלאל "עץ חיים" הנדפס לראשונה בשנת התרנ"ה בירושלים על ידי הגאון הראה"ן זיל, והתבלאל "ענף חיים" אשר הגינו וערכו הגאון רבי שלום יצחק הלוי זיל וננדפס בירושלים ה'תשי"ד.

ובקטעי תפילה מסדר המועדים או ימים נוראים, הגהתי על פי כת"י ר' הנ"ל, וכת"י מה"ר דוד צאלח זיל נבד מהרי"זיט, ובعود העתקים של התבלאל "עץ חיים" כת"י אשר תחת ידי.

לפיכך, נתתי בהם סימנים. ואלו הם עם פתרונות בצדדים, ק' – כת"י קאדיב, ר' – כת"י רצאבי, קר' – כת"י מהדורות קרואני, א' – כת"י הראה"ן, ד' – דפוס ראשון

ג על כן, ברוב המקומות הגהתי והכרעתני על פיו. אם כי מן הראוי עוד לחקור ולבדוק כת"י זו מתחילה ועד סוף, שמא יש עוד דברים נוספים בעין זה.

ג כמו עני אמירת "צדקטן" ביום שאין אמורים בו תחנו, שבתחילתה פסק כחש"ע, ולבסוף חזר בו בש"ת מכך, אשר נכתב בתחילת בר', אך השומט כל זה כבר בקר'. כמו כן, פירוש ממורו "שיר למלוחות" שבתיקו שחרית שבת, נקבע שם פירושו בר' [ומן התמייה היא, מודיע אחר שכabb ש'ocab פירשטי המזמור בערבית דחול', פירוש ממור זה שנית]. אך בקר' השמייט שם הפירוש שהרי כבר נתרשם כהוגן עברית לחול. וכנהנה ועוד מקומות.

אולם, דבר זה הסיט את תשומת לבי לחקר ולברר עוד על טיבם של כתיבות אלו, האם יצאו כן כולם מתחת יד קדש, או תחת יד זולתו, מתחמת דברים אלו ואחרים שנוטרו אצל מוקשים, ועוררו אצלם ספיקות לא מעטות. אמן יש עמי קצת אוריכות בדברים זהה, אך לסייעות שהזמנן גרמן, לא ניתן לומר בכך כאן לעת עתה. וכי רצון מלפני יודע תעלומות, יאר עינינו, ושמעינו בקרוב נפלאות.

ה גם משאר סיורים הנדפסים בקרוב עדתינו, לא חשתתי עיני, ובפרט הסיור "תורת אבות".

ט גם הוא כת"י הרב שלום צדוק זיל, אשר יצא לאור בדפוס צילום ע"י ר' יעקב קרואני הי"ו, ראש העיון ה'תשמ"ג.

מהדורות הראח"ג, ב' – כת"י נבד מהרי"ץ ח"ב, ג' – העתק כת"י ח"ב עץ חיים
[אשר תחת יד].

מלבד זאת, היו למאה עיני עוד כמה תכאליל ישנים נושנים לפני הארבע
מאות שנה ויתרissant, וזה מזכיר נוכחותי לראות תכאליל עתיק ביותר הכתוב על
כלך אשר להערכתני הוא לפני שבע מאות שנה ואשר נוסחו מוכיחה ומעידה
על מסורת קדמוןינו. כמו כן, היו לנו עיני עוד כמה העתקים מן התכאלל עץ
חימ"סב.

ענף יא

בחיבוריו הקטן "מסכתא דמהרי"ץ" עמדתי על טיבם של דבריהם, וביתר אריכות
במה שנגע בזמן חורתו של מהרי"ץ משיטתו בילדותו לשיטתו בזקנותו, ובהתאם
לבר התייחסות לשאר חיבוריו מלבד ה"עץ חיים" שלפנינו, נוסף על העולה
מקר בשיטת הפסקה בתימן. אך כאן נדוש אחר הקצ"ר בלבד, بماה שנגע
لتכאלל ולפירשו "עץ חיים".

זמן ייסוד התכאלל ופירשו לראשונה (קודם חזרתו)

כתב מהרי"ץ בפתחתו לאגדתא דפסחא עץ חיים סי' בזה הלשון, אמר הצעיר
הכתוב, הנה בימי בחורות זה לי כמו חי' שנה אשר כוננה וטיפהה ידי סדר
אגדתא דפסחא בכל הפירושים והדינים השיכרים לסדר הלילה, ביד ה' הטובה
עלי וכו'. עב"ל.

מלשונו עולה, כי כבר בהיותו בן חי' שנים, הגה במוחו זה הרעיון לעורך ולסדר

ס על פי השנה המופיעה שם ב"עץ חיים", נראה שנעתק בשנת ה'תקע"א, כשש שנים לאחר פטירת מהרי"ץ
ז"ל. וכן הכתוב שם בפנים התכאלל, נראה שההוא עתק מתכאלל שנכתב בשנת ה'תקס"ג, אשר הוא שלוש שנים
קודם פטירת מהרי"ץ.

סא ומכללים תכאלל בכתב"י מהר"ר ישראלי משטה ז"ל אשר יצא לאור ונדפס בדפוס צילום על ידי בעל הכת"י,
בירושלים ה'תשמ"ו. אמנס ראייתי כאן צורך להעיר, כי בראש זה התכאלל יש מהMSCIMIS עלייו שישירו את
זמן כתיבתו בשנת ה'ת"ב ושמהם שייעדו כתיבתו בשנת ה'תט"ו. אך לענ"ד נראה שנכתב הוא בשנת ה'שע"ה,
כמו מה שכתב הוא שם [בח"ב בעמ' תרמ"ד בזה"ל [מוועתק לשלח"ק]. דע כי מייצרת העולם עד שנתיינו
זאת והיא השנה הראשונה ממוחזר רפ"ה, חמישת אלפים (שנה) ושתלש מאות (שנה) ושמונה ושבעים שנה, סיינו
השע"ה. ע"ב. מלבד זאת, שם בהסכנות העלו צילום קולפון מהעתקה הפעירה על ידו בשנת ה'שס"ח, אשר
קיים החנוך בינהם מש"ח לשע"ח הוא סביר יותר. לא כו הרחקת העתקתו זאת משנת ה'שס"ח עד לשנת
ה'תט"ו, הוא דבר שאינו מסתבר כל כך. ויש עוד מה לדון בעניינו, אך כאן מקומו.

סב העתק התכאלל "עץ חיים" חלק ראשון, בכתב"י ה"ר לוי ב"ר משה נגאר ז"ל. והעתק נוסף של התכאלל
"עץ חיים" חלק המועדים, בכתב"י ה"ר לוי ב"ר יהיא נגאר ז"ל. ועוד העתקים נוספים, לא נודע מהם בשערם.

סג חלק שני (דף ז).

קטעי תפילות עם פירושיהם וריניהם. ואכן חיבר אז את קונטראיסו "זבח פסח" על הגדה של פסח, וכפי הנראה חיבר באותה עת גם את קונטראיסו "סדר הושענות לסתות ושמחה תורה"⁴.

ומצאתי ראייה תכלאל ערוך כפי שיטתו, הכוללת את כל תפילות המועדים וימים נוראים והצומות [לא פירוש], אשר סיידרו כבר בשנת ה'תקב"ח, כפי העולה מסדר תשעה באב שמי. ולימים, נקרה חלק זה הכוללת את התפילות הנ"ל, חלק שני⁵.

אמנם את הפירוש "עż חיים" לחלק שני, מן הנראה החל לחברו מאחר שנת ה'תקב"ח, עד לטבויות שנת ה'תקל"ז. שכן נמצאת שנה זו ה'תקל"ז, מופיעה כבר בפירושו לסדר תשעה באב [ובכת"ר].

אולם את חלקו הראשון של התכלאל, הכוללת את התפילות לימי החול והשבת וסדר הברכות והעיבור והשטרות, כפי הנראה החל לייסדו לאחר שנת ה'תקל"ז, אך סימנו בשנת ה'תק"ז בערך או מעט לאחריו. שכן מופיעה שנה זו בקונטראיס זכרונותינו⁶ בעריכתו לוח הימים שאומרים בהם ותן טל ומטר, שכתב שם במפורש 'שנתינו זאת שנת ה'תק"ז'.

לאחר שסימן כל זאת, חיבר שיר במעלת הסידור, וזה לשונו שם בהקדמתו לשירו, אמר העבר הצער המחבר, אחרי שזיכני יוצר לי שלמים פירוש הסדר של כל השנה, נשאני לבו לשיר שיר חדש במעלת הסידור ותועלותיו וכו'. עב"ל. ובאחד מבתי השיר הנ"ל, כתוב 'ולאל פנה לחוק חכמה עיבור שנים בחצריהם'. מכאן, ששיר זה לחברו לכל היוטר בשנת ה'תק"ז או בסמוך לה מלאחריה, שהרי בשנה זו עדין היה עוסק בעיבור השנהם, שכן נראה מדבריו בקונטראיס זכרונותינו (כזכור לעיל).

ס"ד עיין בחיבורינו מס"ד פרק ו.

סה ולגביו תכלאל זה, עיין עוד במס"ד שם.

טו כי באמת חלק זה בכת"י אף הוא מתחלק לשני חלקים, חלק המועדים בלבד, וחלק הצומות וימים נוראים בלבד.

ס"ג תוכן מדרש חסוי הנ"ל (עמ' 517). ואין זה המשך לטיפות סיידרו המופיעה שם קודם, אלא צורפו לשם קונטראיסים אחדים, אשר קורא אותם "קונטראיסי". שכן תראה ב"עż חיים" ח"ב (דף ב: ד"ה וכשחל) שכtab בזה"ל, ועוד ראיות הרבה הן כאנו מקומות וכtabים בקונטראיסי ע"ש. עכ"ל. ואכן מופיעים ראיות אלו במהדורא הנ"ל (עמ' 497). כמו כן שם באותה מהדורא (עמ' 414) כתוב ב글יוון בזה"ל, טעם שאינו אומר קדיש, כתבות בקונטראיס. עכ"ל. וכן הוא מופיע שם לאחר מכן (עמ' 467).

עריכת התכאלל ופירושו בשנית (לאחר חזרתו)

בהקדמתו השנייה לתוכאלל, כותב בזה"ל, אודה ה' מאד בפי ובתור רבים אהילנו, אשר שם חלקי מישבי בית המדרש ולמota לא נתני. כי בשנה זאת נהית ונחלתי וכפשבן נמי ובין המות, וגבר חסדו עלי' והחיני, ובטל אורות ארון ויעמידני על רגלי, במישור ובמקהלים אברך ה'. אודה ה' בכל ליבב בסוד ישרים ועדיה, שלא יהben לעפרא ויקם על סלע רגלי כונן אשורי, להתעדד ולהתחזק כפעם לפעם למלאכת הקדש, פירוש הסדור הלאז. ולנס זה וגם לטעמים דלעיל, קראתי שם חיבור פירוש הטידור זהה עץ חיים, וישמו על הנס אשר החיני וקיימני, וגם להסミニ לחיבור הקדוש אשר טיפח וכונן מורי זקיני מהר' צאלח ההוא יקרא פרי צדיק. עכ"ל.

דבריו אלו עולה, כי עדין לא גמר את מלאכתו מלאכת הקדש פירוש זה הטידור, אלא עוד היה משלימו מידי פעם בפעם. וכמו כן, עדין לא נתן שם לчивورو, אלא בעת כתיבת הקדמה זו.

והנה מן השיר [הג"ל] אשר חיבר לאחר השלמת פירושו, בכתב עלייו שם בראשיתו, נראה שחייבו קודם נתינת השם "עץ חיים". כי אילו נתחבר זה השיר לאחר שכבר קראו בשם "עץ חיים", ודאי היה מזכירו בשמו, והרי לא נזכר כן בשירו.

אלא נראה, שבאמת גמר לערו' ולהתקין את פירושו לטידור לראשוnas בנסיבות שנת התק"ז (מבואר לעיל). ולא את החלק השני של התכאלל בלבד, אלא אף את חלקו הראשון, כאשרמנה בשירו הנזכר את כל סדרי התפילות ושאר העניינים הבאים בשני החלקים של התכאלל אשר התקין וערך.

כי בתילה כשהשלים את פירושו לטידור, היה זה בשעמדו עד בשיטתו בילדותו. אך לאחר מכן, כאשר חזר בו משיטתו זו, החל לערו' שוב את הטידור עם פירושו, להתאמו אל שיטתו בזקנותה, להיותה ערוכה בכלל ומבררת דעתה הרמב"ם והగאוןם טה.

סח גם נראה לע"ד, שלא הספיק מהר"ץ להשלים טידורו ועריכתו כפי חפצו לאחר חזרתו, אלא היה מוסיף והולך או מגיה ומוחק מן המתברר והמתהדר לו בעניין זה מפעם לפעם, אף על גבי קונטריסים ודף נפרד. כמו מוכח בדבריו ב"עץ חיים", מה שהייה מצינו אל מה שכטב כבר קודם לנו או לאחר מכן, אך לא נמצא לנו לפניו, אולי אבל הדפים הבודדים או שמא נטלשו מן אותם הקונטריסים. כמו מה שכטב בע"ח וודף יי).نبي פסוק ה' מלך שביבסקת "יהי כבוד" מן הזמירות בשחרית בזה"ל, ה' מלך וכי, כבר פרישתי למעלה שהוא גוד היה והוא היה. עכ"ל. אולם לא מצאנו זאת לעיל בדבריו שם. כמו כן,نبي גירסתינו בנוסח ה"השכבה", כתב בסדר שחרית לשבת (דף קמ): בזה"ל, ועיין ל�מן בעניין נפילת פנים, עיין מה שכטב בע"ץ חיים" (דף נד: ד"ה ודע), ושם ציון לטעם שכטב ל�מן. אך לא מצאנו טumo בזה לפניו.

דבר זה מוכח גם בכך מבתיך מהדורא קמא, אשר ערך בתקילה כתיאור לסייעתו בהדורתו הראשונה (קודם חזרתו). כי הנוסח הנכתב שם מתקילה עם ההוראות שבתוכו, הוא הנוסח אשר דרך בו בשיטת ילדותו, כאשר יוכח שם המיעין עליוסט.

עוד נראה, שביתר היה מגיה ומתקן את חלקו הראשון מזה התבאלל, והוא מדקדק ומחדר בו ומוסיף עליו דברים רבים, יותר מאשר עשה בחלקו השני. ובחלקו השני, נראה שלא הספיק להשלים הגהתו ותיקונו כאשר עשה בחלקו הראשון. לפיכך ניתן למצוא סתיות בדבריו ב"ען חיים" שבחלקו הראשון, לדבריו שם בחלקו השני.

זמן חזרתו ונתינת השם לפירשו "ען חיים"

וכאשר עוד היה מחזר לתקן ולהוסיף כפעם בפעם, על פי שיטתו בזקנותו, תורן כדי כך לקרוא את פירשו בשם "ען חיים", מן הטעמים אשר הזכיר שם בהקדמתו.

מדבריו בהקדמתו הנ"ל שכותב כי בשנה זו [שקרה בשמו "ען חיים"] נחלה עד כדי מוות כמעט, يتacen שהיה זה בשנת התקן¹. שכן היה חולה מאד בשנה זו, וכבר אז כתב לראשונה את צוואתו המפורסמת. אלא שחדד ה' גבר עליון, וكم מהללו אשר חלה, והיה עוד שבע שנים². אך גם יתacen שהיה זה זמן רב לאחר מכאן.

ועל פי המבואר עד כאן, נמצא שחזרתו משיטתו בילדותו לא אירעה בשנת התקן³, ובודאי לא לפנייה. אלא לאחר מכן, קרוב לשנת התקן⁴, ואולי אף

ט שם (עמ' 386) בתקילה גרס בברכות השחר 'להבחן' בין יום ובין לילה, על פי הרד"א [אשר כפי הנראה מהלך דבריו שם, נתה זאת הרבה אחרים], ולאחר מכן והייר על כד שם בראש הרכבת בא [שלא כדעת הרד"א]. כמו כן בתפילתليل שבת, כתב שם (עמ' 414) מתקילה לומר קדיש דרבנן אחר מזמור ליום השבת [ולא אחר "במה מדליקין"], ולאחר מכן וכתב לומר קדיש אחר "במה מדליקין" ולא אחר המזמור ליום השבת. עוד שם (עמ' 415) היה גרס בברכה אמצעית של שבת 'מקדי שמן', ולאחר מכן ושיינה לאוהבי שמן'. וכחנה עוד כמה שינויים נושאים ניתקנו שם לאחר מכן, ואכמ"ל. אמנים על הרוב, הנוסח אשר בא שמה הוא כשיטת הרמ"ס בסדר התפילות שלו, אשר לא נתה מהרי"ץ למורי משיטת הרמ"ס אפילו בילדותו, אלא במעט [כמבואר במס"ד, עי"ש].

ע כמו מה שכותב ב"ען חיים" (ח"ב דף ז: ד"ה כל עמק) גבי תיבת '[זיכר] לפניו' ב"עליה ויבא", שגרסת תיבת זו, ונתן שם בע"ח טעם לזה. אך חזר בו לאחר מכן בה"א (דף קנד) וכתב דלא גרטין לה, לפי שאין טעם לאמרה שם שני פעמים. ויש להזכיר את דבריו שבח"א כאחרונים, לפי שמתחרב חלק זה באחרונה והוגה ביחסמו מוח החלק השני, כנ"ל.

עא ראה עוד מה שפירטתי בזה בחיבורו מס"ד פרק ז.

מעבר לכך קרוב קרוב לעת פקודתו. אמנם, סיבת חזרתו משיטתו בילדותו, לא ידועה לעת עתה עב.

עד כאן ראתי להציג בפניך עיקרן של דברים, מקורות איתנים ומהימנים עד מקום אשר ידי משות, מן הכותבים וממן המתהבר בעתים, בזיהות רבה ומופלגת. ולא הארכתי עוד באלו הדברים, מחמת דוחק המקום וצוק העתים.

תמ אולם, אך לא נשלם.

על כל זאת, אפרוש כפי אל ה' יתברך ויתעלה, ואודה לשמו הגדל על סיווע התמידי מאזו היוטי מעודי, אשר גם בזה הספר עוזני וסמכני להתחיל ולטסיים, כן יעורני על מה דמשתאר עמי תחת ידי ולמלא כל מسائلות לבי. ברוך הוא וברוך שמו, יהי שם ה' מבורך לעולם ולעולם עולמים.

אפרין גמטייה לידי המו"ל העושה והמעשה, אשר ידיו רב לו בהדרת והפצת חיבורו אבותינו חכמי ארץ התימן ז"ע"א וגאולתם מתהום הנשיה, ה"ה יידי ורعي רב שגב מחפוד נר"ו, שביזמותו ומרציו פעל כל זאת להדרת זה הספר גולת הכותרת לספרי גאון עוזינו מהרי"ז ז"ל, בעריכה חדשה מוגחת בראש� ובחוצאה מפוארה, ולא חסר מאנו והונו למען זאת המטרה, אף העורתו היו לי לעזרה. יזכהו ה' לכל מודה טובה וישראלתו, ומכל צרה ונזק יצילהו, ויזכה לראות כל עצאיו הוגים בזאת התורה בעוז ותפארה.

עב אך נראה לי כהשערה בלבד, איו שהיא סיבה לכך. כידוע, בשנת התקכ"ב נהרבו בתים הנסיות שבעירו, ונותרו כך בשוממותם במשך שנים עד שנת התקנ"ב [ראיה סע"ת עמ' י"ח וכ"ב]. כל אותן השנים, נטארו הקהלה והיו מתפללים בבתים מעט כאו ומעט בזאת תקופה במקומות אחד [עיין מהר"ד מירקן ז"ל בתשובתו ר' ביד הזהב סימן י"א ד"ה וכבר אינה הש"ת]. ובשנת התקנ"ה, החל מהרי"ז בשיקום ובנית בית הכנסת של משפחתו, עד אשר עמד על תילו בשנת התקנ"ז לערך [ראיה מאמרו של ר' אחרון גמאנין הי"ז שטר הצעואה השלם של מהרי"ז (בעמ' התש"ה, עמ' 134), ובזהדנותו זו אודה לו על שהמציא לי את המאמר הנ"ל עם צילום זאת הצעואה]. לאחר סיום בניית בית הכנסת ועמידתו על תילו בהודו והדרו, נתקבעו ובאו אל תוכה עס רב מבני קהילתו, אך החלו זה אומר בכח, באשר כל אחד היה נהג אז כמניג אבותיו או רבו יאשר שינוי זה מקובל אם מעט ואם רב כרוה אותה התקופה, ואmens עניינים אלו נישנו וairduו אף בשאר בתים נסויות אשר נבנו אז ונתהדרו. כאשר ראה זאת מהרי"ז, נתן אל ליבו והבוי, כי אף נוסח שונה לא יאחד את בני קהילתו, אלא נוסחן של ראשונים בלבד היא אשר תאחד את כולם כאיש אחד בלב אחד, ובו יתר שchan הוא מחייב כמאמר הכתוב 'אל תטוש תורה אמר' ואשר בלאו דלא תסור' קאי עלייה. אז נתעורר, וחזר בכל עוז לנוכח מניגי הראשונים, והוא זה קרוב לשנת התקנ"ח כמסתבה.

עוד אברך ואודה לכל המסייעים והתומכים על עניין ספר זה, בהשאלת ספרים וכתי מaceous ביהם וליבם, ולאותם אשר החכימוני בהعروתייהם והארותיהם המחייבות. ועל הפרט, מוריינו הגאון רבי יצחק רצאבי שליט"א הדולה ומשקה מஹורת רבינו הגadol מהרי"ז ז"ל אשר עמו נועצתי בכמה פרטים חשובים, ומוריינו הגאון רבי פינחס קורח שליט"א אשר העratio המחייבות היו לי לעיניים ואשר עבר על כל לשון העברי המופיע בתכלאל ובפירוש ובשאר מקומות מזה הספר ותרגומו על נון כיד ה' הטובה עליו, משפחת המנוח הרה"ג יוסף רצאבי ז"ל שעלו ידם קיבלנו צילום כת"י ר', הרב אליהו קאדי שליט"א אשר השאלנו מאוצרו הטוב את כת"ק' [והגהות כת"י מה"ר לוי נגאר ז"ל], הר"ר איתמר כהן שליט"א על ערכתו חלק מהפירוש "עץ חיים" [כנזכר בפניהם], ולכל העוזרים על ידי החפצים בעילום שמן, ושאר המסייעים אם נעלם ממי לעת עתה זכרם.
יברכו כולם בכל מקום, ובן יהי רצון.

ומשנה ברכה בתודה ערוכה, לאדוני אבי מרاري שלמה צדוק שליט"א, אשר משחר יולדותי העמידני על חשיבות מסורת אבותינו הקדושים, גם ממנה דליתי כמה מנהגים נושנים יקרים אשר עדין אוחזים בהם המודקים. ולמו"ח רבי אברהם נדאנ שligt"א, אשר אצל ביררתי גם כן כמה ממנהגי חכמי וזקני דור הקודמים, מאשר ראה וקיבל במסורתה. יאריך הש"ת ימיהם בטוב ושנותיהם בנעימים, בבריאות איתנה ונהורא מעלה. אביכ"ר.

האף אמנים כי נשתדלתי בכל מלאכת העריכה וההגאה לעשות כמיטב יכולתי ולהוציא מתחת ידי דבר יאה ונאותן, אך מעפר נוצרתי ואל מעלה מלאר עדנה לא באתי, וכן האפשר בכמה מקומות שטעי או הטעה, בזאת מתודעה אני וה' הטוב יכפר בעדי. על כן, אם הימצא תימצא בידי המעניין איזה שגגה או טעה, תחילת ידני לזכות כי הרבה הייתה המלאכה, ואחר כן יודיעני את טיבה ומקומה, ומאת בעל הגמול ישתלם על כל פעולה לטובה ולברכה.

כה דברי הצעיר ויגיע

דוד בא"א מרاري שלמה, הוא צדוק (צאלאח) ידיע